

KAMRAN QƏDİMOV
AMEA A.Bakıxanov adına Tarix
İnstitutunun elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə
doktoru
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN RUSIYA İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ (1918-1920-Cİ İLLƏR) AZƏRBAYCAN MÜHACİR TARIXŞÜNASLIĞINDA

Açar sözlər: Cümhuriyyət, mühacir, tarixşünaslıq, işğal, münasibət

Ключевые слова: Республика, эмигрант, историография, оккупация, отношение

Key words: Republic, emigrant, historiography, occupation, relation.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Rusiya ilə münasibətləri məsələsi son dövrlərdə dək ayrıca problemi kimi tədqiq olunmamışdır. Lakin mövzunun ayrı-ayrı istiqamətləri haqqında müxtəlif əsərlər nəşr edilmişdir.

Mövzu haqqında bir-birini təkzib edən iki (milli-demokratik və kommunist) konsepsiya ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Milli-demokratik konsepsiyaya AXC dövründə və sovet işğalından sonra Azərbaycan mühacirlərinin xaricdə yazdığı əsərlər, həmçinin sovet rejiminin iflasından sonra müstəqilliyini yenidən bərpa edən Azərbaycanın müasir tarixşünaslığında işıq üzü görən əsərlər daxildir. Kommunist konsepsiyası isə 1920-ci ilin Aprel işğalından sonra Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda 70 illik mövcudluğu dövründə kommunist ideologiyasına uyğun yazılan əsərlərdə öz əksini tapır.

Birinci konsepsiyanı əks etdirən tədqiqatlar hələ Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründən aparılmağa başlamış və 1920-ci ilin 27 aprel işğalından sonra Türkiyə və Avropa ölkələrinə mühacirət etmiş Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimləri tərəfindən davam etdirilmişdir. İlk dəfə olaraq Azərbaycan mühacirəti təşkilatlanmış, Azərbaycanda baş verən hadisələrə münasibətini bildirməyə, vəziyyətin dəyişdirilməsinə təsir göstərməyə çalışmışdır. «Müsavat» partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, M.B.Məmmədzadə və digər mühacirət liderləri öz əsərlərində¹ Azərbaycan məsələsinin Rusiyanın daxili məsələsi deyil, beynəlxalq problem olduğunu göstərmiş və 27 Aprelin sosialist inqilabı deyil, əsl işğal aktı olduğunu dünya siyasi və elmi fikrinə çatdırmağa çalışmışlar. Bu əsərlərin Azərbaycan tarixşünaslığı üçün əhəmiyyəti ondadır ki, hadisələr və proseslər bilavasitə həmin hadisələrin iştirakçıları tərəfindən qələmə alınmışdır. Bu sahədə M.Ə.Rəsulzadənin müstəsna yeri vardır. O, Azərbaycan Cümhuriyyətinin banilərindən biri olduğu kimi, dövrün də tarixşünaslığını yaradan birincilərdəndir. 27 Aprel işğalından sonra mühacirət dövründə M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı ilk əsər «Azərbaycan Cümhuriyyəti: keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti» əsəridir [1].

Bu əsərin yazılması zərurətindən bəhs edən müəllif 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan haqqında Türkiyədə məlumat qıtlığını qeyd edir. Bu məlumatsızlıq iki qardaş millət arasında arzu olunmayan anlaşılmazlıq və yanlış təsəvvürlərə səbəb olmuşdur. Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinə toxunarkən müəllif Denikin və bolşevik Rusiyanın

¹Qeyd. AXC xadimlərinin əsas siyasi hadisələrdən bəhs edən əsərləri AXC-nin süqutundan sonra xaricdə nəşr edilmiş, onların bir çoxu isə müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasında yenidən işıq üzü görmüşdür.

Azərbaycana təcavüzkar niyyətlərdən heç vaxt əl çəkmədiyini göstərir. Kitabda «Hadisati-mühümmə ərəfəsində» adlı VII bölmədə müəllif Denikin ordusunun Azərbaycanın müstəqilliyi üçün ciddi təhlükə olduğunu, onun bolşeviklər tərəfindən məğlubiyyətindən və Azərbaycanın yeni bir təhlükə ilə- bolşevik təhlükəsi ilə üzləşməsindən bəhs edərək deyirdi ki, «Atəşdən çıxıb alova düşüyordu» [1, s. 62].

M.Ə.Rəsulzadə bolşevizmin Denikindən daha qorxulu qüvvə olduğunu göstərmişdi. Əsərdə Aprel siyasi böhranı və bolşevik istilasını ərəfəsində Bakıda gedən proseslər üzərində geniş dayanan müəllif aprel işğalını gerçəkləşdirən amillər (Qarabağda erməni qiyamı, Rusiyanın hərbi təcavüzü, Osmanlı kommunistləri və ittihadçılarının ölkənin gələcəyinə zidd hərəkətləri və s.) haqqında qiymətli məlumat verir.

M.Ə.Rəsulzadənin ömrünün sonlarında yazdığı «Çağdaş Azərbaycan tarixi» əsərini [2] də qeyd etmək lazımdır. 1950-ci ilin 28 mayında Ankarada oxuduğu məruzəsinin mətnindən ibarət olan bu əsərdə M.Ə.Rəsulzadə 1918-1920-ci illərin mühüm hadisələrinə toxunur. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasət sahəsində qazandığı uğurları qısaca sadalayandan sonra müəllif Aprel işğalı üzərində geniş dayanır. Səbəblərdən biri kimi ingilis-rus danışıqları vaxtı əldə edilən razılaşma qeyd edilir: «...o zamankı ingilis baş naziri Lloyd Corc Londona gəlmiş Sovet xarici ticarət komissarı Krasinə Kral hökumətinin Qafqazya işlərinə qarışmadığını bildirmişdir» [2, s. 91]. Bu əsərdə M.Ə.Rəsulzadə rusların Aprel faciəsi ərəfəsində türkiyəliləri öz məqsədləri naminə aldatdıqlarını bir daha qeyd edir və bolşeviklərin bu oyunlarını «şeytan taktikası» adlandırır. Bolşeviklərin əməllərini ifşa edən müəllif göstərirdi ki, onlar «...sadəcə Qafqazyanı tutaraq 1914-cü ildəki sərhədlərini bərpa etdi. Zətən istədiyi də bu idi» [2, s. 92].

Ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan M.Ə.Rəsulzadə öz əsərlərində həm Denikin, həm də bolşevik Rusiyasının təcavüzkar siyasətini ifşa etmiş, Azərbaycanın rus əsarətində yaşamasını qəbul etməmiş, mühacirətdə yaşasa da arzusu həmişə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpası idi.

«Müsavət» partiyasının ideoloqlarından biri Mirzə Bala Məmmədzadə də öz əsərlərində [3] Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin bu və ya digər məsələlərinə toxunmuşdur. Azərbaycanın dövrün beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yeri və Aprel işğalı mövzusu onun «Milli Azərbaycan hərəkəti» əsərində [4] daha geniş tədqiq olunur. Bu əsər ilk dəfə 1938-ci ildə Varşavada, sonra isə 1991-ci ildə Ankarada və 1992-ci ildə Bakıda nəşr edilir. Bu böyük və maraqlı əsərdə Sovet Rusiyasının 1918-ci ilin birinci yarısındakı intriqaları, Bakının azad edilməsi, sovet-alman danışıqları haqqında məlumatlar da öz əksini tapmışdır. Müəllif 27 Aprel işğalına bir böyük fəsil həsr etmişdir. Həmçinin Denikin Azərbaycan siyasəti məsələsinə də toxunaraq, onun Cənubi Qafqazda çar Rusiyasının 1914-cü il sərhədlərini bərpa etmək niyyətində olduğunu göstərmişdir [4, s. 133-134]. M.B.Məmmədzadənin milli hərəkata böyük bağlılığı və faktların dərin, elmi təhlili əsasında yazdığı bu əsər mühacir tarixşünaslığın dəyərli mənbələrindən biridir.

Azərbaycan mühacir tarixşünaslığının öndərlərindən biri də Ə.M.Topçubaşov olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasında, xaricdə təmsil olumasında və tanınmasında əvəzsiz xidmətləri olmuş Ə.M.Topçubaşovun fakt və hadisələrlə zəngin olan əsərləri [5] AXC tarixşünaslığında xüsusi yer tutur. Müəllifin İstanbul və Paris təəssüratları, müstəqil respublikanın öz həllini tapmamış problemləri onun əsərlərinin əsas mövzudur. "Vahid və bölünməz Rusiya" təhlükəsinə qarşı mübarizə, Qafqaz respublikaları üçün ciddi təhlükəyə çevrilmiş Denikin "Könüllülər ordusu" na qarşı 1919-cu ilin yayında Paris Sülh

Konfransına etiraz notasının verilməsində Ə.M.Topçubaşovun böyük rolu olmuşdu [6, s. 208-227]. Onun Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri kimi ağqvardiyaçı rus nümayəndələri ilə görüşləri xüsusi maraq doğurur. Ə.M.Topçubaşovun «İstanbulda diplomatik söhbətlər» kitabında [7] keçmiş Rusiya imperiyasının xarici işlər naziri S.D.Sazonovla söhbətləri rus ağqvardiyaçı qüvvələrinin Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Sazonov Topçubaşovla söhbətində bildirir ki, Qafqaz xalqları müstəqil yaşamaq iqtidarında deyillər və yeni yaranmış respublikaların müstəqilliyini Paris Sülh Konfransında tanımayacaqlar [7, s. 104-105].

Bir müddət mühacirətdə yaşamış Y.V.Çəmənəminli də məqalələrində Azərbaycanın Denikin və bolşevik Rusiyası ilə münasibətlərinə toxunur. Müəllif hesab edir ki, Azərbaycan qonşu dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətlərini qorumağa çalışır, lakin Ermənistan-Rusiya tandemi Azərbaycanın istiqlalı üçün ən təhlükəli amil olaraq qalır. Y.V.Çəmənəminli «Denikin qorxusu» adlı məqaləsində Denikin ordusu ilə mübarizə məsələsinə öz münasibətini bildirmişdi. Müəllif xüsusilə göstərirdi ki, Denikin ayağını basan yerlər bolşevik olur [8, s. 41].

Həqiqətən də sonrakı tarixi proseslər müəllifin bu fikrini bir daha təsdiq etdi. «Bolşevik qorxusu» adlı məqaləsində isə bolşevikliyi doğuran səbəbləri təkrar-təkrar təhlil etmək və məhvinə çalışmalıdır deyir. Bu səbəblər sırasında müəllif torpaq və fəhlə məsələlərinin həllini təxirə salmamağa, ədaləti idarəçiliyin əsas prinsiplərinə çevirməyə çağırır [8, s. 43].

Mövzunun ayrı-ayrı məsələlərinə toxunan digər mühacirət nümayəndəsi Hüseyn Baykaradır. O, «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» kitabında [9] Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq durumu üzərində geniş dayanmışdır. Bu kitab ilk dəfə 1975-ci ildə İstanbulda türk dilində nəşr olunmuşdur. Əsərdə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı, yeni yaranmış dövlətin başına gələn müsibətlər, V.İ. Leninin “alman casusu” olduğu, S.Şaumyanın nə üçün Bakıya gəldiyi, ermənilərin və bolşeviklərin törətdikləri qırğın, türklərin Azərbaycana hərbi yardımı və Bakının azad edilməsi və s. hadisələr, sənədlər öz əksini tapmışdır. Kitabda həmçinin, Azərbaycanın mühacirətdə olan ziyalıları haqqında da geniş məlumat var. H.Baykara qeyd edilən kitabın “Azərbaycan istiqlaliyyətinin faciəsi...” adlı hissəsində doktor Rza Nur, istefada olan general Veysəl Ünüvər, Lord Kinros, professor Tarık Zafer Tunaya, Memduh Yaşa, doktor Salahəddin Tansel, Aslan Sayılqan və Doğan Avcıoğlunun fikirlərini və əsərlərinin geniş təhlilini verərək 1920-ci ilin Aprel işğalında türkiyəli kommunistlər və ittihadçıların işlətdiyi günahı ətraflı işıqlandırmışdı. Neft mədənləri ilə zəngin olan Azərbaycana Sovet Rusiyasının ilk günlərdən göz dikməsinə də müəllif qeyd etmişdir [9, s. 261-267].

Ümumiyyətlə, mühacir tarixşünaslıqda Rusiya ilə münasibətdə əsas tədqiqat obyektini Azərbaycan Cümhuriyyətinin Denikin «Könüllülər Ordusu» ilə mübarizə məsələsindən daha çox, 23 ay mövcud olmuş müstəqil dövlətimizin varlığına son qoyan bolşeviklərin Sovet Rusiyası idi.

Azərbaycan mühacirətinin 1918-1920-ci illər xarici siyasətimiz mövzusunda işləyib hazırladığı milli-demokratik konsepsiyasının Rusiya ilə bağlı tezislərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Azərbaycan hökuməti qonşu ölkələrlə, həmçinin Rusiya ilə münasibətlərdə milli maraqların qorunmasına, Qafqazda sülh və əmin-amanlığın bərqərar olmasına çalışmış, lakin erməni və rus təxribatları regionun yenidən Rusiya tərəfindən işğalına gətirib çıxarmışdır;

2. Azərbaycan istiqlalı və dövlətçiliyi ideyasının axıracan yeganə sədaqətli müdafiəçisi «Müsavat» partiyası və onun xəttini müdafiə edən demokratik qüvvələr olmuşdur. Azərbaycandakı digər siyasi qüvvələr (kommunistlər, sosialistlər, ittihadçılar və b.) dövlət müstəqilliyinin itirilməsində tarix qarşısında məsuliyyət daşıyırlar;
3. 27 Aprel işğalının baş tutmasında Sovet Rusiyasının təsirinə düşən türkiyəli ittihadçı və kommunistlər də mühüm rol oynamışlar;
4. AXC hökumətinin fəaliyyətində bir sıra səhvlər olmuşsa da Azərbaycan istiqlalının və dövlət müstəqilliyinin itirilməsi Rusiyanın birbaşa işğal aktı ilə izah edilir.

İSTIFADƏ EDILMIŞ ƏDƏBİYYAT

1. Rəsulzadə M.Ə. "Azərbaycan Cumhuriyyəti: keyfiyyəti- təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti". Bakı, Elm, 1990, 116s.
2. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, 112 s.
3. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992; Avqust 1918 "Azərbaycan" jurnalı, 1953, №5; İstiqlalın diplomatiya cəbhəsi. "Azərbaycan" jurnalı, 1954, №2-3; Qırmızı rus istilasası "Azərbaycan" jurnalı, 1954, №3
4. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, 246 s.
5. Topçubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü. İstanbul, 1918 və "Azərbaycan EA Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası)", 1990, №3; "Paris məktubları", Bakı, Azərneşr, 1998, 120 s; Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 гг.) Баку, 1994, 160 с.
6. Həsənli C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində 1918-1920-ci illər. Bakı, Azərneşr, 1993, 362 s.
7. Topчибашев А.М Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 гг.). Баку, Эргюн, 1994, 160 с.
8. Çəmənzəminli Y.V. Xarici siyasətimiz. Bakı, Azərneşr, 1993, 51s.
9. Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərneşr, 1992, 276s.

KAMRAN GADIMOV

**ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С
РОССИЕЙ (1918-1920 ГГ.) В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭМИГРАНТСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ**

Лидер партии «Мусават» М.Э.Расулзаде, А.М.Топчибашев, М.Б.Мамедзаде и другие видные деятели азербайджанской эмиграции отмечали в своих трудах, что вопрос Азербайджана не является внутренним делом России, а представляет собой международную проблему. Кроме того, они пытались довести до мировой политической и научной общественности мысль о том, что 27 апреля 1920 года – это дата не социалистической революции в Азербайджане, а оккупации страны XI Армией Советской России. Значение трудов представителей азербайджанской эмиграции для отечественной историографии вытекает из того, что их авторы сами принимали непосредственное участие в описываемых ими исторических событиях и процессах.

KAMRAN GADIMOV

**THE RELATIONS OF PEOPLE'S REPUBLIC AND RUSSIA IN EMIGRANT
HISTORIOGRAPHY (1918-1920)**

The “Musavat” party leader M.A.Rasulzadeh, A.M.Topchubashov, M.B.Mammadzadeh and other emigrant leaders stated in their works that the Azerbaijan issue was not the internal issue of Russia, but the international one and tried to deliver to the mind of the scientific and political world that April 27 was not a socialist revolution, but the real occupation. These works are very important for Azerbaijan historiography because all these events and processes were written by their direct participants.

Rəyçilər: t.ü.f.d. N.Məmmədzadə, t.e.d. A.İskəndərov

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti tarixi” şöbəsinin 12 mart 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2).